

УДК 336.011: 330.567.2

ББК 65.9 (4 Укр) 261.1

Кізима Т.О.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФІНАНСІВ ДОМОГОСПОДАРСТВ

Тернопільський національний економічний університет,
Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України,
кафедра фінансів,
46020, м. Тернопіль,
вул. Львівська, 11

Анотація. Сформовано теоретико-методологічний інструментарій пізнання сутності фінансів домогосподарств крізь призму домінуючої ролі людини в сучасних економічних процесах.

Ключові слова: економічна роль людини, сімейна (родинна) економіка, домогосподарство, методологія, інституціоналізм, діалектика, методологічний прагматизм, системний аналіз, фінанси домогосподарств за сутністю, змістом, явищем і формою.

Annotation. Theoretical and methodological options of learning the essence of households finance through the prism of the dominant role of human in modern economic processes are formed.

Key words: economic role of the human, family economy, household, methodology, institutionalism, dialectics, methodological pragmatism, system analysis, household finance in the essence, substance, phenomenon and form.

Вступ. Важливим суб'єктом економічної системи, що своїми активними діями впливає на її розвиток і вдосконалення, завжди була, є і залишатиметься людина. Формування людини, як найвагомішого суб'єкта економічної діяльності, зумовлене тривалою еволюцією всієї економічної системи, а існування сучасної цивілізації є черговим етапом безперервного розвитку людини та її потреб. Відтак багато видатних мислителів та вчених минулого й сучасності досліджували вплив людського чинника на економічні відносини.

Учення про роль людини та сім'ї в економічному житті суспільства постійно еволюціонувало. Типові особливості індивідуальної економічної свободи людини як абсолютної і вищої цінності її життя були розкриті І.Бентамом, Л.Вальрасом, Т.Вебленом, Ф.Гевком, К.Менгером, М.Фрідменом та іншими видатними вченими, які вважали, що індивідуальність, свобода й недоторканість, природні та невідчужені права людини мають першочергове значення для розвитку економіки й суспільства загалом.

Однак, визнаючи фундаментальний внесок названих науковців у розвиток економічних досліджень, відмітимо, що фінанси домогосподарств як важлива сфера фінансової системи України й досі залишаються малодослідженим напрямом фінансової науки, який ще не набув ґрунтового й системного характеру.

Постановка завдання. Метою статті є визначення теоретико-методологічного інструментарію дослідження фінансів домогосподарств на основі обґрунтування ролі людини в економічних процесах, що, на наш погляд, сприятиме формуванню комплексного підходу до вивчення низки найактуальніших проблем у цій важливій сфері фінансових відносин.

Значимість дослідження концептуально-методологічних проблем і прагматичних аспектів розвитку фінансів домогосподарств підтверджується й логікою структурно-функціональної еволюції фінансової системи України. Адже, як відомо, неврахування окремих елементів або кореляційної залежності між сферами чи ланками фінансової системи та превалювання суспільних інтересів над особистими призводять до загострення фінансових протиріч. Тому формування наукової концепції фінансів домогос-

подарств на системній основі слугуватиме важливою теоретичною базою для подальшого розвитку вітчизняної фінансової думки, а визначення теоретико-методологічних засад розбудови цієї сфери фінансової системи матиме велике значення в контексті вдосконалення якісних характеристик фінансових відносин у державі.

Результати. Економічна наука завжди приділяла велику увагу проблемам людини, оскільки без неї не існує матеріального виробництва, немає економіки й соціуму. На переконання англійського економіста А.Маршалла, економічна наука “вивчає ту сферу індивідуальних і суспільних дій, яка тісно пов’язана зі створенням і використанням матеріальних основ добробуту. Відповідно вона, з одного боку, являє собою дослідження багатства, а з іншого, – ... дослідження людини” [1, с.59]. А український учений зі світовим іменем М.Туган-Барановський зазначав, що “усяка людська особистість є верховною метою в собі, тому всі люди рівні, як носії святині людської особистості. Це й визначає верховний практичний інтерес, з точки зору якого може бути побудована єдина політична економія” [2, с.26].

Уперше вчення про людину як самостійну, економічно незалежну особистість, яка є рушійною силою національної економіки, розробив класик англійської політичної економії А.Сміт [3]. Основні теоретичні положення про “гомо економікус” (“людину економічну”), розроблені вченим, були взяті на озброєння представниками класичної школи економічної науки й не втратили своєї актуальності й донині.

Виходячи з ідеї природної рівності й свободи всіх людей, А.Сміт уперше довів, що поза людиною, як особливою економічною одиницею, неможливо забезпечити цілісний економічний підхід до вивчення економіки як головної і вирішальної сфери людської діяльності. Розглядаючи економічну природу людини, він виділяв, насамперед, інтереси, спонукальні мотиви до господарської і комерційної діяльності, її здатність формувати передові погляди й уявлення про економічні процеси та явища.

Проблемам людини та її економічного буття велику увагу приділяли й класики марксизму-ленінізму. Однак дослідження їхньої теоретичної спадщини й дотепер продовжує залишатися надзвичайно суперечливим, а діапазон його оцінок – радикально протилежним: від повного заперечення і категоричного несприйняття марксистських положень до їх піднесення на вершину економічної думки. Але якими б не були оцінки, заради справедливості відмітимо, що на сьогоднішній день не втратило свого значення вчення К.Маркса про соціальний розвиток людини як творця матеріальних благ [4]. Сутність людини, стверджував класик, слід шукати в тих суспільних та економічних відносинах, у які індивіди об’єктивно вступають між собою. Поза цією сукупністю суспільних відносин людини немає і не може бути. З одного боку, такий підхід розкривав принципово нові можливості для дослідження економічної сутності людини, змальовував реальну картину тодішніх відносин, з іншого, – суттєво применшував значення індивідуальної особистості в цих процесах.

Безумовно, людина, економіка й соціум повинні становити єдину гармонізовану систему. У цій тріаді саме людина є первинним і найбільш вагомим суб’єктом національної економічної системи, її головною віссю. В основі господарської і комерційної діяльності індивіда лежать його інтереси, які є суспільною формою економічних потреб, а матеріальним носієм особистого інтересу є грошовий дохід (матеріальний зиск). Як справедливо зазначав американський учений Дж.Гелбрейт, “економісти здавна беззаперечно стверджували, що ні один мотив людської поведінки не може зрівнятися за силою з прагненням до особистої вигоди... Твердження про те, що люди прагнуть до максимізації свого доходу, тобто до того, щоб досягнути найбільшої грошової вигоди (зиску) для себе, приваблює відсутністю сентиментальності” [5, с.127].

Безсумнівно, кожна людина працює і вступає в економічні відносини з метою задоволення своїх власних потреб. Проте безмежні потреби в процесі їх задоволення

стикаються з гострою проблемою обмеженості ресурсів. Відтак дослідження цієї суперечності та знаходження шляхів її розв'язання продовжує залишатися одним із головних завдань фінансової теорії і практики.

Центральною в системі розвитку сучасного громадянського суспільства постає проблема соціоекономічного трикутника “людина – сім'я – держава”. Звичайно, роль окремої особистості в економічних процесах не можна розглядати відокремлено від сім'ї, суспільства й нації. Проте, на наше глибоке переконання, саме людина має знаходитися в центрі цієї тріади, а держава покликана забезпечувати комфортне існування та створювати умови для її подальшого розвитку й удосконалення. Відтак вважаємо, що саме ця теза має стати головною детермінантою у формуванні державної політики в соціально-економічній сфері.

При аналізі економічних проблем важливе значення має дослідження ролі не лише окремої людини, але й сім'ї в системі існуючих соціально-економічних відносин. Адже сім'я – це найдосконаліший і найадекватніший людській природі елемент суспільного організму. Між соціально-економічним устроєм та організацією сім'ї існує тісний взаємозв'язок. “Візьміть певний ступінь розвитку виробництва, обміну й споживання, – писав К.Маркс, – і ви отримаєте певний суспільний лад, певну організацію сім'ї” [4, с.402].

Економічна наука довгий час не приділяла належної уваги проблемам сімейної (родинної) економіки, і лише завдяки піонерським розробкам відомого американського вченого, лауреата Нобелівської премії з економіки Г.Беккера [6] сімейна економіка стає предметом ґрунтовного дослідження. Науковець довів, що поведінка людей у сфері особистого життя і сім'ї підпорядковується, як і в будь-якій іншій сфері, загальним законам та закономірностям суспільного розвитку й правилам економічної раціональності. Розроблені Г.Беккером теоретико-методологічні положення родинної економіки зводяться, в основному, до розгляду домашнього господарства як особливого виду господарської діяльності. Він бачить сім'ю як своєрідну фабрику, яка за допомогою виробничих чинників (засобів і предметів праці, трудових навиків) виробляє матеріальні блага як для власного споживання, так і для продажу на ринку. Учений вважає, що сім'я завжди прагне до максимізації корисності співвідношення кількості та якості дітей в умовах обмеженого сімейного доходу. Відтак Г.Беккер розглядає народження дітей і турботу про них як довгострокові вкладення капіталів батьків, як предмети тривалого користування або грошові активи, які приносять віддачу у вигляді задоволення певних потреб батьків, грошової допомоги їм у майбутньому.

Досить тривалий час центральне місце в економічній теорії суспільного розвитку (і зокрема в неокласичній теорії середини XIX століття) займали положення про раціональний характер економічної поведінки людини. Суто раціональна, тобто побудована на розумному обґрунтуванні й доцільності економічної діяльності та досягненні максимальних прибутків, людина визнавалася важливим чинником економічного прогресу. Принципи раціоналізму в поведінці індивіда були визначальними, оскільки саме завдяки його інтелекту, розуму та раціональним діям досягалися вагомі успіхи в економічному розвитку.

Наприкінці XIX століття з розвитком економічної течії інституціоналізму принцип раціональності в економічній поведінці людини вже не вважався абсолютним. Представники інституціональної теорії (Т.Веблен, Дж.Гобсон, Д.Коммонс, У.Мітчелл, Д.Норт, Дж.Ходжсон), звичайно ж, не заперечували того факту, що саме завдяки раціональним економічним діям були досягнуті (і ще будуть досягнуті в майбутньому) значні успіхи в розвитку економіки, підвищенні її ефективності та піднесенні матеріального добробуту людей. Водночас інституціоналісти зазначали, що у своїх крайніх вираженнях раціоналізм й економічна свобода породжують ірраціональні форми пове-

дінки, які є негативними стосовно суспільства, природи й людини (нерідко це ставить під загрозу навіть саме існування людини, наприклад, через екологічні проблеми).

Якщо сутність неокласичного підходу до дослідження ролі людини в економічній системі в найзагальнішому вигляді можна виразити тезою: “Неокласична теорія у своїй основі є теорією індивідуального вибору або теорією прийняття індивідуальних рішень в умовах повної визначеності й раціональності” [7, с.13], то сутність інституціонального підходу полягає в акцентуванні уваги на нормах, правилах і стереотипах мислення, які здійснюють вплив на поведінку людей у реальному просторі. Як стверджують Л.Євстигнеєва та Р.Євстигнеєв, “кредо класичного інституціоналізму полягало у визнанні індивіда в усій його історичній реальності основним елементом економічної системи” [8, с.97].

Тому детальніше зупинимося на характеристиці головних методологічних підходів до визначення ролі людини, а відтак і сім’ї та домашнього господарства, в економічній системі суспільства в контексті інституціональної теорії, тому що саме вона, на наш погляд, найбільш повно охоплює найрізноманітніші аспекти людської поведінки та життєдіяльності.

Представники інституціоналізму розглядають вплив інститутів (від лат. *institutio* – настанова, *institutum* – устрій, установа) на суспільство, у тому числі й економіку. До інститутів учені зараховують численні категорії як матеріального, так і нематеріального характеру. Скажімо, суспільствознавці до інститутів відносять ідеологію, етику, мораль, сім’ю, любов, традиції, звички, релігію, політику; юристи – державу, владу, управління, право; економісти – власність, підприємництво, конкуренцію, капітал, кредит тощо. Особливість інституціоналізму полягає в тому, що його представники не розглядають людину як дещо наперед задане. Вони вважають, що при дослідженні економічної діяльності обов’язково потрібно враховувати інституціональне й культурне середовище, у якому знаходиться індивід, підкреслюючи водночас, що не лише люди створюють інститути, але й інститути здійснюють доволі суттєвий вплив на людей [9].

Вітчизняний науковець Т.Паєнтко, визначаючи інститут як “сукупність формальних і неформальних обмежень, які впливають на поведінку індивідів і прийняття ними рішень про вибір тих чи інших альтернативних варіантів дій”, стверджує, що “ознаки інституту притаманні бюджету, бюджетній системі, податкам, податковій системі та іншим фінансово-економічним явищам” [10, с.18].

Відтак цілком умотивованим і логічним вважаємо застосування напрацьовань інституціоналізму у сфері фінансів, адже в центрі уваги традиційного інституціоналізму, окрім соціологічних, знаходяться і фінансово-економічні процеси, безпосереднім учасником яких є людина. Сучасна популярність інституціональної теорії передусім пояснюється певною обмеженістю відомої неокласичної парадигми (визнання абсолютної раціональності та поінформованості індивідів, досконалої конкуренції), яка не звертала уваги на формування та еволюцію інститутів (угод, контрактів, норм, традицій, звичок), котрі сприяють більш точному дослідженню основних мотивів поведінки людини. Однією з визначальних рис ідеології інституціоналізму було прагнення до інтеграції економічної теорії з іншими суспільними науками (соціологією, психологією, антропологією, юриспруденцією). А представники класичних поглядів, досліджуючи сферу фінансів, не завжди враховували соціально-психологічні чинники людської діяльності, що призводило до неточних і недостовірних прогнозів результативності тих чи інших фінансових реформ, адже, як стверджував американський економіст Дж.Гелбрейт, представник неокласичної теорії “не вторгається в таємниці домашнього господарства” [5, с.373].

Тож використання методології інституціоналізму під час дослідження основних аспектів економічної діяльності людини, сім’ї, домогосподарства вважаємо не лише

доцільним, але й необхідним, адже однією з головних переваг інституціонального підходу є те, що “в центрі уваги економічних досліджень обов’язково знаходиться людина” [11, с.600]. Аналогічних поглядів дотримується Т.Паєнтко, акцентуючи увагу на тому, що “на сьогоднішній день більшість суспільств мають чітко виражену інституціональну структуру, тому застосування інституціонального підходу в економічних дослідженнях є цілком виправданим” [12, с.19].

Відтак вважаємо, що інституціональна теорія має великі переваги й потужний потенціал для використання її при дослідженні економічних процесів загалом та фінансових відносин зокрема (зазначене повною мірою стосується і дослідження такого важливого суб’єкта економічної діяльності, як домогосподарства). Підтвердженням цього слугує нова хвиля інтересу до надбань інституціоналізму, яка останнім часом спостерігається серед зарубіжних та вітчизняних учених.

Таким чином, маємо всі підстави стверджувати, що сучасна економічна наука одночасно досліджує “людину економічну” і “людину інституціональну”. Безперечно, таке розмежування є умовним, оскільки “людина економічна” і “людина інституціональна” – це не різні люди, а різні мотиви й орієнтири діяльності людини. Скажімо, “людина економічна”, слугуючи джерелом формування і розвитку суспільних інститутів, намагається діяти раціонально, максимізуючи функцію корисності та мінімізуючи витрати. “Людина інституціональна”, підкоряючись суспільним інститутам, що відображають правові норми й морально-світоглядні установки, котрі, безумовно, формуються не стільки окремим індивідом, скільки владою і суспільством, усвідомлено або не усвідомлено враховує інтереси суспільства й оточуючих її людей. Відтак раціоналізм “людини економічної”, урешті-решт, базується на фундаменті цінностей “людини інституціональної” [13, с.82].

У контексті висвітлення методологічних засад вивчення ролі людини та сім’ї в сучасних економічних процесах зазначимо, що за основу дослідження нами взято діалектику як “вчення про рух і розвиток”, “теорію і метод пізнання та перетворення світу” [14, с.302]. Практика при цьому слугує, з одного боку, вихідним матеріалом дослідження, а з іншого, – критерієм пізнання істини, оцінкою достовірності знань, інструментом перевірки правдивості теоретичних положень. На жаль, наявність великої дистанції між теорією і практикою економічної діяльності породжує безліч помилок та провокує прийняття завідомо неефективних рішень, що в масштабах країни призводить до великих утрат матеріальних, фінансових, соціальних і духовних ресурсів. Тому маємо підстави стверджувати, що лише максимальне поєднання теоретичних розробок і практичних навиків здатне забезпечити прогрес у соціально-економічному розвитку суспільства.

Принагідно відмітимо, що методологію ми розуміємо не лише як “систему способів організації і побудови теоретичної і практичної діяльності” [15, с.365], але і як своєрідну філософію дослідження, яка тісно пов’язана з тією чи іншою теорією, котра, як правило, є частиною домінуючої на даний момент парадигми.

Важливою особливістю означеного методологічного підходу є багатоаспектне бачення економічної діяльності вітчизняних домогосподарств крізь призму культури й етики, моралі та ментальності, права й соціології, пошук антропоцентричних компонент фінансових відносин. На нашу думку, абстрагування від впливу соціальних факторів у процесі дослідження фінансових явищ робить їх результати неповними. Свого часу, ратуючи за якомога ширше використання соціологічних підходів в економічних дослідженнях, відомий дослідник економічної думки М.Блауг зауважив: “Сучасна економічна наука хвора. Вона все більше перетворюється в інтелектуальну гру заради самої гри, незалежно від її практичної значимості. Економісти поступово підмінили свій предмет, перетворили його в таку собі Соціальну Математику, у якій аналітична

чіткість, як це розуміють на математичних факультетах, – це все, а емпірична адекватність, як це розуміють на фізичних факультетах, – ніщо” [16, с.36].

За спосіб наукового дослідження обрано методологічний прагматизм, який передбачає “аналіз фінансових явищ як через призму особистих поглядів та індивідуальної поведінки, так і суспільних інтересів” [17, с.10], оскільки ми вважаємо, що без урахування особистих інтересів неможливо сповна зреалізувати інтереси загальнодержавні.

Серед пріоритетних методів дослідження виокремимо системний аналіз, сутність якого полягає в тому, що “світ економічний визначається як комплекс елементів, які утворюють цілісну систему у її зв’язку з середовищем – громадянським суспільством” [12, с.20]. Так, досліджуючи фінанси домогосподарств, ми виходимо із цілісного розуміння фінансів як “системи, котра, забезпечуючи інтереси кожного індивідуума, є суспільним інститутом, без якого неможливий повноцінний розвиток країни” [18, с.5]. Адже відомо, що “у фінансах неприпустимо приймати певні рішення з окремих питань (бюджету, банківської діяльності, функціонування фондового ринку та ін.), не враховуючи їх наслідків для усієї системи” [18, с.5]. Відтак переконані, що найбільш загальні аспекти становлення і розвитку фінансів домогосподарств доцільно розглядати безпосередньо через взаємозв’язок з іншими сферами й ланками фінансової системи. Це забезпечить створення відповідної наукової бази для подальшого розвитку фінансів домогосподарств і розроблення комплексного методологічного підходу до вивчення низки інших проблем у цій сфері фінансових відносин.

Зазначимо, що теоретичне осмислення сутності фінансів загалом і фінансів домогосподарств зокрема є досить “складним та відповідальним творчим процесом, оскільки лише на основі пізнання глибинних основ явища або процесу можна виявити чинники, що впливають на нього, дослідити причинно-наслідкові зв’язки та використовувати здобуті знання у практичній діяльності” [19, с.19].

Тому вважаємо, що за сутністю фінанси домогосподарств є сукупністю економічних відносин, у які вступають домогосподарства та їх окремі учасники з приводу формування, розподілу й використання відповідних фондів грошових коштів (у найбільш загальному вигляді – це фонди споживання і заощадження). У процесі своєї економічної діяльності домогосподарство формує грошові фонди, необхідні для досягнення ним певних цілей, або бере участь у процесі формування, розподілу й використання грошових фондів держави, створюваних нею з метою забезпечення суспільних потреб.

Оскільки сутності властиві відповідні матеріальні субстанції, розглянемо фінанси домогосподарств з позицій явища, змісту та форми.

Фінанси домогосподарств як явище відображають внутрішні й зовнішні грошові потоки (тобто рух грошових коштів) домогосподарств у розрізі їхніх окремих видів. Внутрішніми грошовими потоками домогосподарства є потоки, які виникають між його учасниками з приводу формування сімейних грошових фондів, що мають різне цільове призначення (підтримання рівня поточного споживання; інвестування в матеріальні активи; заощадження грошових коштів для оплати послуг установ освіти, охорони здоров’я, культури; інвестування у фінансові активи: цінні папери, банківські вклади, валюту, золото тощо). Система зовнішніх грошових потоків домогосподарства включає рух грошових коштів між домогосподарством та іншими домашніми господарствами з приводу формування і використання спільних грошових фондів; між домогосподарством і підприємствами, які є роботодавцями стосовно учасників домашніх господарств, у зв’язку з розподілом частини виробленого валового внутрішнього продукту в його вартісній формі; між домогосподарством і комерційними банками з приводу залучення домашніми господарствами різноманітних кредитів, їх погашення, а також

розміщення тимчасово вільних грошових коштів домогосподарств на банківських рахунках; між домогосподарством і страховими організаціями у зв'язку з формуванням і використанням різного роду страхових фондів; між домогосподарством і державою з приводу формування та використання бюджетних і позабюджетних фондів. Важливою умовою успішного господарювання домогосподарств у сучасних умовах є синхронізація, тобто узгодженість у часі вхідних та вихідних грошових потоків, що забезпечує належне виконання зобов'язань кожного суб'єкта розподільних відносин і його загальну платоспроможність.

За змістом фінанси домогосподарств відображають кінцеву мету розподільних і перерозподільних процесів, у які залучені домашні господарства, а саме – формування і використання фондів грошових коштів. Отже, грошові фонди (передусім фонди споживання та заощадження), які створюються і використовуються членами домашніх господарств у процесі їхньої соціально-економічної діяльності, є матеріальним змістом фінансів домогосподарств. Саме ці фонди є тією специфічною ознакою, яка відрізняє фінанси від інших економічних категорій. А зв'язок і взаємодія між фондами забезпечуються за допомогою грошових потоків. Відтак фонди грошових коштів (статика фінансів) і грошові потоки (їх динаміка, перетворення) завжди функціонують в органічній єдності та взаємозв'язку. Тому вважаємо, що надмірне їх відособлення або ж абсолютизація можуть призвести в теорії до формування помилкових концепцій і доктрин, а на практиці – до негативних соціально-економічних наслідків.

Фінанси домогосподарств за формою – основні елементи, які характеризують рух грошових фондів домогосподарств. У найзагальнішому вигляді – це доходи й витрати як матеріальне вираження фінансових відносин, у які вступають домашні господарства в процесі своєї економічної діяльності. Головними джерелами доходів домашніх господарств є заробітна плата, прибуток та змішаний дохід від підприємницької діяльності, доходи від власності, соціальні допомоги, пенсії, стипендії, спадщина тощо. Основними видами витрат домогосподарств є витрати на придбання продовольчих і непродовольчих товарів, оплату комунальних послуг, сплату податків, приріст фінансових активів тощо.

Між сутністю, явищем, формою і змістом фінансів домогосподарств існують тісний діалектичний взаємозв'язок та певні суперечності, зумовлені особливостями дії закону єдності й боротьби протилежностей, які дають можливість глибоко пізнати теоретичні та практичні засади фінансів домогосподарств, досягнути єдності теорії і практики, забезпечити їх ефективне використання в гарантуванні належного рівня соціально-економічного розвитку суспільства та задоволенні економічних інтересів усіх його членів.

Висновки. Насамкінець відмітимо, що високий рівень розвитку західних країн був досягнутий саме завдяки реалізації економічних прав і свобод їхніх громадян. В Україні ж поки що ідеї гуманізації економіки, виведення на перший план людини, як основної мети суспільного розвитку, залишаються незреалізованими. Суттєвим недоліком українського суспільства продовжує залишатися недостатній динамічний і всесторонній розвиток особистості та її не надто висока економічна культура. Нашому співвітчизникові досить непросто знайти своє місце в нових ринкових умовах, оскільки ринок, який формується в Україні, не є абсолютно цивілізованим, адже містить елементи криміногенності та є надміру монополізованим. Тому головним завданням держави в сучасних умовах повинно стати формування цивілізованих та гідних сучасної людини розвинених економічних відносин. Адже загальний безлад, економічна скрута, падіння життєвого рівня, утрата звичних орієнтирів формують явний і неявний опір ринковим реформам, що вмילו використовують сьогодні окремі політичні сили.

Вважаємо, що зусилля держави щодо створення цивілізованого ринкового середовища повинні бути узгоджені з діями стосовно формування належної економічної культури членів суспільства. Форми та шляхи вирішення проблеми сумісності людини й економічного середовища, у якому вона живе, слід шукати як поза самим індивідом (на підставі трансформації існуючих економічних відносин), так і всередині людської особистості (на основі зміни її економічного світогляду, економічної культури й економічного мислення).

1. Маршалл А. Основы экономической науки / А. Маршалл ; [предисл. Дж. М. Кейнса ; пер. с англ. В. И. Бомкина, В. Т. Рысина, Р. И. Столпера]. – М. : Эксмо, 2008. – 832 с. – (Антология экономической мысли).
2. Туган-Барановський М. І. Основы політичної економії / М. І. Туган-Барановський ; [наук. ред., авт. передм. і вступної статті С. М. Злупко]. – Львів : Вид. центр Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2003. – 628 с.
3. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит ; [пер. с англ. ; предисл. В. С. Афанасьева]. – М. : Эксмо, 2007. – 960 с. – (Антология экономической мысли).
4. Маркс К. Избранные сочинения : в 9 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс ; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – М. : Политиздат, 1984. – Т. 7 : Капитал: критика политической экономии. – Т. 1. – Кн. 1. – 811 с.
5. Гелбрейт Дж. К. Новое индустриальное общество. Избранное / Джон Кеннет Гелбрейт. – М. : Эксмо, 2008. – 1200 с. – (Антология экономической мысли).
6. Беккер Г. С. Человеческое поведение: экономический подход : избранные труды по экономической теории / Г. С. Беккер ; [пер. с англ., сост., науч. ред., послесл. Р. И. Капелюшников ; предисл. М. И. Левин]. – М. : ГУВШЭ, 2003. – 672 с.
7. Шаститко А. Е. Новая институциональная экономическая теория / А. Е. Шаститко. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Экономический факультет МГУ, ТЕИС, 2002. – 591 с.
8. Евстигнеева Л. Проблема синтеза общеэкономической и институционально-эволюционной теорий / Л. Евстигнеева, Р. Евстигнеев // Вопросы экономики. – 1998. – № 8. – С. 97–113.
9. Ходжсон Дж. Какова сущность институциональной экономической теории? [Электронный ресурс] / Дж. Ходжсон. – Режим доступа : http://www.institutional.boom.ru/history_metod/Hodson.
10. Паєнтко Т. В. Передумови використання інституціонального підходу в теорії фінансів / Т. В. Паєнтко // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 11. – С. 12–20.
11. Williamson O. The new institutional economics: taking stock, looking ahead / O. Williamson // Journal of economic literature. – 2000. – № 3. – P. 595–613.
12. Паєнтко Т. В. Методологічні аспекти фінансових досліджень / Т. В. Паєнтко // Економіка та держава. – 2008. – № 10. – С. 18–21.
13. Савченко П. Человеческая доминанта в современных условиях / П. Савченко, М. Федорова // Экономист. – 2009. – № 3. – С. 81–86.
14. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2007. – 1736 с.
15. Философский энциклопедический словарь / [под ред. Прохорова А. М.]. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.
16. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе / М. Блауг. – М. : Дело ЛТД, 1994. – 687 с.
17. Андрущенко В. Л. Орієнтири вітчизняної фінансової думки / В. Л. Андрущенко // Фінанси України. – 2000. – № 4. – С. 3–11.
18. Опарін В. Фінансова система України (теоретико-методичні аспекти) : монографія / В. Опарін. – К. : КНЕУ, 2005. – 240 с.
19. Фінанси : підручник / [С. І. Юрій, В. М. Федосов, Л. М. Алексеєнко та ін.] ; за ред. С. І. Юрія, В. М. Федосова. – К. : Знання, 2008. – 611 с.